

ICANDO : กระบวนการพัฒนาที่ค้นพบ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประทีป จิน่ง*

จากการทำงานวิจัย เรื่อง ระบบการถ่ายทอดทางสังคมเพื่อการพัฒนาคุณลักษณะ และทักษะของแรงงานภาคการเกษตร : ศึกษากรณีจังหวัดน่าน ที่สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว) โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร.ดุขฎิ โยเหลา และคณาจารย์ของสถาบันวิจัย เป็นผู้ทำการวิจัย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 นั้น การทำวิจัยเรื่องนี้ แบ่งการดำเนินงานเป็น 2 ระยะ โดยที่ในระยะแรกเป็นการศึกษาเกี่ยวกับข้อมูลพื้นฐานของจังหวัดน่านในเรื่องผลผลิต กระบวนการผลิต การตลาด และคุณภาพแรงงานภาคการเกษตร รวมถึงองค์การ ประชาชนและศักยภาพในการพัฒนาแรงงานภาคการเกษตรในชุมชน ตลอดจนระบบ กลไก และกระบวนการพัฒนาคุณลักษณะ และทักษะของแรงงานภาคการเกษตร ส่วนในระยะที่ 2 เป็นการศึกษาภาคสนาม โดยการนำองค์ความรู้ที่ได้ไปพัฒนาให้เกษตรกรเกิดคุณลักษณะและทักษะทางการเกษตร โดยดำเนินการในพื้นที่บางส่วนของจังหวัดน่าน ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้เขียนได้มีส่วนร่วมในการทำวิจัยทั้งระยะที่ 1 และระยะที่ 2 โดยระยะที่ 1 ได้ทำการศึกษาเพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับระบบ กลไก และกระบวนการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะของแรงงานภาคการเกษตร โดยมีคณะผู้วิจัย ประกอบด้วย

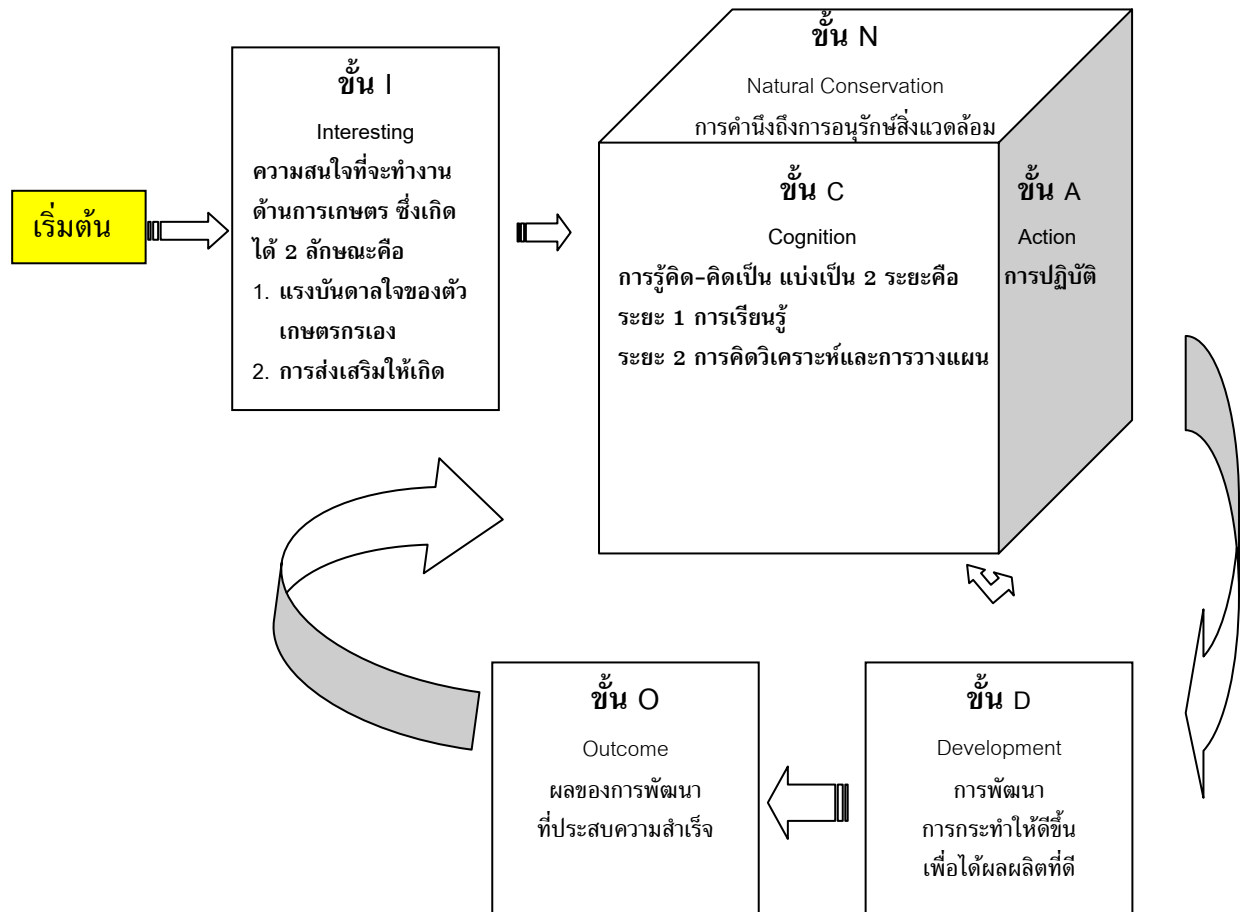
รองศาสตราจารย์ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประทีป จิน่ง ดร.วิลาสลักษณ์ ชิววัลลี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉันทนา ภาคบงกช และ อาจารย์ทัศนากทองภักดี ซึ่งวัตถุประสงค์ของการศึกษาเรื่องนี้มีด้วยกัน 3 ประการคือ *ประการแรก* เป็นการศึกษาคุณลักษณะและทักษะที่สำคัญของแรงงานภาคการเกษตรในด้านพืชผล ปศุสัตว์ ประมง และการแปรรูปสินค้า โดยมี ดร.วิลาสลักษณ์ ชิววัลลี และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ฉันทนา ภาคบงกช เป็นผู้รับผิดชอบศึกษาข้อมูล *ประการที่สอง* เป็นการศึกษา ระบบ กลไก และกระบวนการพัฒนาคุณลักษณะ และทักษะของแรงงานภาคการเกษตร โดยมี รองศาสตราจารย์ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประทีป จิน่ง เป็นผู้รับผิดชอบ *ประการที่สาม* เป็นการเสนอรูปแบบของระบบ กลไก และกระบวนการที่เหมาะสมในการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะของแรงงานภาคการเกษตร โดยมีคณะผู้วิจัย ทั้ง 5 คน เป็นผู้รับผิดชอบเสนอข้อมูล และจากหนึ่งในหลาย ๆ คำถามของการศึกษาในวัตถุประสงค์ประการที่ 2 ที่ว่า “ปัจจุบันหน่วยงานหรือผู้ที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรมีกระบวนการอย่างไรในการพัฒนาคุณลักษณะ และทักษะของแรงงานภาคการเกษตร” คำถามดังกล่าวเป็นสิ่งที่จุดประกายความคิดที่

*อาจารย์ประจำสถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

จะนำไปสู่การตอบปัญหาดังกล่าว คำถามต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมายในความคิด อาทิเช่น การที่เราจะพัฒนาคนโดยทั่วไป ควรใช้กระบวนการพัฒนาอย่างไร จะศึกษาข้อมูลจากไหนและศึกษาอย่างไรดี และแบ่งกลุ่มตัวอย่างที่จะศึกษาอย่างไร ผลจากความคิดร่วมกันของผู้รับผิดชอบการตอบคำถามดังกล่าว ก็สรุปได้ว่าเราน่าจะศึกษาวิธีการพัฒนาคนจากกลุ่มผู้ให้ความรู้ ซึ่งเป็นหน่วยงาน โครงการ และบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร และอีกกลุ่มก็น่าจะเป็นผู้ที่ศึกษาด้วยตนเอง ซึ่งเป็นเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จ เพื่อจะหาคำตอบว่าทั้ง 2 กลุ่มมีวิธีการพัฒนาที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร มีจุดเน้นที่สำคัญในขั้นตอนใดบ้าง โดยในกลุ่มแรก ทำการศึกษาจากเอกสาร โครงการของหน่วยงานกรมวิชาการเกษตร หลักสูตรการจัดการเรียนการสอนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรในระดับต่าง ๆ ของกระทรวงศึกษาธิการ โครงการในพระราชดำริที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ซึ่งเป็นเอกสารจำนวนหลายรายการ มีการสัมภาษณ์ผู้ที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการจัดอบรมให้ความรู้ด้านการเกษตรแก่เกษตรกร เช่น วิทยากรของหน่วยงาน ครู-อาจารย์ เจ้าของกิจการทางการเกษตร สื่อมวลชนที่ทำหน้าที่ให้ข้อมูลการเกษตร ผู้ทำงานในองค์กรอิสระที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการเกษตร จำนวน 54 คน ส่วนกลุ่มผู้ที่ประสบความสำเร็จด้วยการพัฒนาตนเอง จะเป็นการศึกษาจาก

เอกสาร บทความ ที่นำเสนอกระบวนการพัฒนาตนเองของเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จโดยนำเอกสารมาวิเคราะห์ จำนวน 900 รายการ และทำการสัมภาษณ์เกษตรกรที่ประสบความสำเร็จ 33 คน เกษตรกรที่มีผลิตภัณฑ์มาแสดงในงานหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ในระหว่างวันที่ 11 – 12 สิงหาคม 2544 ที่จังหวัดน่าน จำนวน 115 คน ในการหาคำตอบ ผู้ศึกษาได้ทำการวิเคราะห์เอกสาร ซึ่งภาพของกระบวนการที่ได้นั้นจะพบว่า การพัฒนาเกษตรกรของกลุ่มผู้ให้ความรู้จะเน้นถึงวิธีการทำ โดยการนำเสนอแบบอย่าง กระบวนการ ขั้นตอน การปฏิบัติ ดังเช่น หลักสูตรการจัดการเรียนการสอนต่าง ๆ จะบอกถึงขั้นตอนการปฏิบัติที่ชัดเจน จะมีบางส่วนที่เน้นให้เห็นผลของการกระทำ ดังเช่น โครงการในพระราชดำริ รวมถึงสอดแทรกค่านิยมของการปฏิบัติที่คำนึงถึงสภาพแวดล้อม ส่วนกลุ่มเกษตรกรที่ประสบความสำเร็จจากการพัฒนาตนเอง จะสะท้อนจุดเริ่มต้นของกระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจ และความสุขใจของตนเอง เป็นแรงผลักดันให้ชวนชวนไขว่คว้าหาความรู้ ประสบการณ์ และแนวทางในการพัฒนาสิ่งที่ตนทำ ตลอดจนคิดค้นวิธีการเฉพาะตัวที่จะพัฒนาและปรับปรุงผลผลิตของตนให้ดียิ่งขึ้น ซึ่งก็จะทำให้ผลตอบแทนมากยิ่งขึ้นตามไปด้วย และกระบวนการดังกล่าวก็จะเป็นตัวจูงใจให้เกษตรกรคิดค้น กระทำสิ่งต่าง ๆ ต่อไปตามภาพที่ผู้ศึกษาได้นำเสนอกระบวนการของการพัฒนา ดังนี้

กระบวนการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะ ICANDO

จากภาพ กระบวนการพัฒนา ICANDO สามารถอธิบายถึงแต่ละขั้นตอนได้ ดังนี้

ขั้นที่ 1 ความสนใจ (Interesting) ใช้ตัวอักษรย่อ I เป็นขั้นตอนแรกของกระบวนการพัฒนาซึ่งเป็นขั้นที่ต้องทำให้บุคคลเกิดแรงจูงใจหรือแรงบันดาลใจในการที่จะพัฒนางานของตน ซึ่งความสนใจของบุคคลนี้เกิดขึ้นได้ทั้งจากตัวบุคคลเอง หรือผู้อื่นเป็นผู้สร้างให้บุคคลเกิดความสนใจก็ได้ ในกรณีนี้

เกิดจากตัวของบุคคลเองนั้นจะเป็นความต้องการของบุคคลที่จะพัฒนาอันเนื่องมาจากการขาดความสมดุล ระหว่างสิ่งที่เป็นอยู่กับสิ่งที่คาดหวัง เช่น ตนเองประสบกับปัญหาความขาดแคลนในเรื่องการสนองตอบความต้องการทางกาย หรือในลักษณะของการขาดแคลนทุนทรัพย์ แล้วอยากที่จะมีความก้าวหน้า มีทรัพย์สินที่มากขึ้น ก็จะเป็นแรงผลักดันให้เกิดความสนใจที่จะพัฒนาตนเองที่บุคคลอื่นเป็นผู้สร้างให้เกิดความสนใจ

อาจจะเป็นการนำเสนอให้บุคคลเห็นถึงผลที่ได้จากการทำกิจกรรมหรือพัฒนางานแล้วได้รับผลประโยชน์ ผลดีในเรื่องที่น่าจะเป็นความต้องการตามความคาดหวังของบุคคล บุคคลนั้นก็เกิดความสนใจที่จะพัฒนาขึ้นมาได้ นอกจากนี้ แรงจูงใจที่อยากจะพัฒนานี้จะเป็นพลังผลักดันให้บุคคลต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ที่อาจจะพบในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี ทำให้บุคคลมีความตั้งใจ มุ่งมั่น มุขมานะและพยายามทุ่มเทกำลังกายกำลังใจเพื่อการพัฒนากิจกรรมนั้นอย่างเต็มกำลังความสามารถได้

ขั้นที่ 2 การคิดวิเคราะห์ (Cognition) ใช้ตัวอักษรย่อ C ขั้นตอนนี้เป็นผลจากขั้นตอนที่ 1 เพราะเมื่อบุคคลสนใจที่จะพัฒนาในเรื่องใดแล้ว บุคคลจะชวนขวายหาความรู้ คิดและวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดความเข้าใจ และเห็นแนวทางที่จะทำ พยายามแสวงหาคำตอบของการทำสิ่งต่าง ๆ ที่จะผลักดันให้ตนเองมีแนวทางการพัฒนา และยังส่งผลให้บุคคลเกิดการใฝ่หาความรู้ด้วยรูปแบบต่าง ๆ เพื่อการวิเคราะห์แนวทางของความแปลกใหม่ที่จะทำให้กิจกรรมของตนเป็นที่สนใจของบุคคลอื่น อันจะนำไปสู่ผลสำเร็จของงาน นอกจากนี้ยังเป็นขั้นตอนที่ช่วยให้บุคคลพัฒนาตนเองอยู่เสมอเพื่อการปรับตัวและพัฒนาผลที่ได้ให้ดีขึ้นอยู่เรื่อย ๆ ขั้นตอนนี้จะเป็นขั้นที่บุคคลจะต้องรู้จักคิด วิเคราะห์ รู้จักวางแผนในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของตนเอง จัดการกับสิ่งต่าง ๆ และตัดสินใจกระทำ มองเห็นความสัมพันธ์ของแนวทางการดำเนินงานว่าจะทำอะไร ทำอย่างไร จึงจะประสบผลสำเร็จ

ขั้นที่ 3 การปฏิบัติจริง (Action) ใช้ตัวอักษรย่อ A ขั้นตอนนี้เป็นขั้นของการที่บุคคลต้องลงมือกระทำให้เกิดทักษะความชำนาญในการปฏิบัติงาน เพราะถ้าต้องการให้เกิดการเรียนรู้ หรือการกระทำพฤติกรรมอย่างมีประสิทธิภาพต้องเรียนรู้จากการกระทำ (Learning by doing) และการกระทำที่บ่อยครั้งหรือการฝึกฝนยังเป็นสิ่งที่ทำให้การปฏิบัติด้านทักษะเกิดความชำนาญ และทำสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างคล่องแคล่วถูกต้อง มีประสิทธิภาพ ในการปฏิบัตินั้นอาจเริ่มจากการอธิบายถึงขั้นตอนหรือการสาธิตขั้นตอนการปฏิบัติให้บุคคลเข้าใจก่อน แล้วจึงลงมือปฏิบัติ

ขั้นที่ 4 การอนุรักษ์ธรรมชาติ (Natural Conservation) ใช้ตัวอักษรย่อ N ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ผู้จะพัฒนาต้องคำนึงถึงสิ่งแวดล้อม ธรรมชาติรอบตัว ว่าการปฏิบัติของตน ควรจะไปในลักษณะของการก่อให้เกิดผลดีต่อสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติ หรือสิ่งแวดล้อมทางสังคม สำหรับการดำเนินงาน ไม่ว่าจะเป็นการเกษตร หรือการผลิตสิ่งใดก็ตาม ควรคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมที่ดี การอนุรักษ์ธรรมชาติ การใช้ประโยชน์ของทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุด ส่วนสิ่งแวดล้อมทางสังคมก็ควรคำนึงถึงผลที่มีต่อค่านิยมอันดีงามของสังคม การสร้างจิตสำนึกที่ดีงามให้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ไม่เห็นแก่ตัวในการวางแผนจัดการใด ๆ ซึ่งขั้นตอนนี้ควรเกิดขึ้นควบคู่ไปกับทั้งขั้นตอนการคิดวิเคราะห์และขั้นตอนการปฏิบัติจริง

ขั้นที่ 5 การพัฒนาปรับปรุง (Development) ใช้ตัวอักษรย่อ D ขั้นนี้เป็นขั้นที่บุคคลต้องใช้ทักษะของการประเมินผล การปฏิบัติงานว่าสิ่งที่ทำไปนั้นเกิดผลดีหรือไม่อย่างไร หากไม่บรรลุเป้าหมายก็ควรปรับปรุงสิ่งที่กระทำนั้นให้ดีขึ้น และถ้าหากบรรลุเป้าหมายในระดับหนึ่งแล้ว จะต้องพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปอีก ก้าวไปสู่เป้าหมายในระดับที่สูงขึ้น ในขั้นนี้บุคคลจะต้องนำการคิดวิเคราะห์มาช่วยอย่างมากเพื่อให้มองเห็นแนวทางของการพัฒนา ดังนั้นจะเห็นว่าการปฏิบัติงานให้มีประสิทธิภาพ จะต้องเน้นย้ำกระบวนการคิดวิเคราะห์ ลงมือปฏิบัติ และพัฒนาปรับปรุง อยู่ตลอดเวลา

ขั้นที่ 6 ผลที่ได้ (Outcome) ใช้ตัวอักษรย่อ O ขั้นนี้เป็นขั้นตอนสุดท้ายที่แสดงให้เห็นถึงผลที่เกิดขึ้นจากการคิดวิเคราะห์ การลงมือปฏิบัติ การพัฒนาปรับปรุง ซึ่งจะพิจารณาทั้งในแง่ผลผลิตของงาน การจัดการ และผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นว่าสำเร็จตามวัตถุประสงค์หรือความคาดหวังของตนเองหรือไม่ ซึ่งหากผลที่ได้ประสบความสำเร็จอย่างมากก็จะเป็นรางวัลหรือเป็นแรงจูงใจที่จะทำให้บุคคลเกิดความสนใจที่จะพัฒนางานให้ดียิ่งขึ้นไปอีก แต่หากสิ่งที่ทำไม่ประสบความสำเร็จก็จะทำให้คนเกิดความคิดวิเคราะห์ พัฒนาปรับปรุงเพื่อให้ผลที่ได้ดียิ่งขึ้น

จากรายละเอียดของขั้นตอนต่าง ๆ ที่อธิบายไปนั้น ผู้อ่านจะเห็นว่ากระบวนการดังกล่าวเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง และสามารถจะนำไปประยุกต์ใช้ได้ เพราะในการวิจัยระยะที่ 2 ของโครงการระบบการถ่ายทอด

ทางสังคมเพื่อการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะของแรงงานภาคการเกษตร : ศึกษากรณีจังหวัดน่านนั้น ผู้วิจัยได้นำไปประยุกต์ใช้ในลักษณะของการพัฒนาด้วยการให้บุคคลมีประสบการณ์ตรง และประสบการณ์ทางอ้อม สำหรับการพัฒนาบุคคลด้วยประสบการณ์ตรงนั้น ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร และคณะ (2545) ได้สร้างหลักสูตรสำหรับครูในการพัฒนาการจัดการเรียนการสอนเพื่อส่งเสริมให้นักเรียนโรงเรียนขยายโอกาสเกิดคุณลักษณะและทักษะของการเป็นแรงงานภาคการเกษตรที่มีคุณภาพ ด้วยการนำกระบวนการ ICANDO ไปเป็นกรอบแนวคิดในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนวิชาการเกษตรให้กับนักเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ 5 ที่โรงเรียนบ้านไชยสถาน และโรงเรียนบ้านทรายทอง จังหวัดน่าน ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนดังกล่าว คณะอาจารย์ผู้สอนได้ทำแผนการสอนตามขั้นตอนของ ICANDO เพื่อให้ให้นักเรียนเกิดความสนใจ คิดวิเคราะห์ ลงมือปฏิบัติจริง คำนึงถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติ พัฒนาปรับปรุง และเห็นผลที่ได้ ด้วยการจัดการเรียนการสอนที่เป็นการเรียนรู้จากการกระทำจริง (Learning by doing) ผลที่ได้จากการจัดการเรียนการสอนดังกล่าวทำให้นักเรียนเกิดการพัฒนาพฤติกรรมที่เป็นทั้งคุณลักษณะ และทักษะด้านการเกษตรได้อย่างดี โดยเฉพาะทักษะในเรื่องของกระบวนการคิด และการปฏิบัติได้ครบตามที่ชุมชน โรงเรียน และนักเรียนได้ตั้งเป้าหมายร่วมกันตั้งแต่ต้น (ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร. 2545) ส่วนการประยุกต์ใช้ที่เป็นการจัดประสบการณ์ทางอ้อม

นั้น ประทีป จินฉัตร และ วิลาศลักษณ์ ชวัลลี (2545) ได้นำกระบวนการ ICANDO ไปใช้ในการพัฒนาสื่อมวลชนท้องถิ่น โดยนำเสนอกระบวนการ ICANDO ผ่านตัวแบบที่เป็นบทพูดประชาสัมพันธ์ เพื่อให้ประชาสัมพันธ์หมู่บ้านนำไปพูดออกอากาศทางหอกระจายข่าวของหมู่บ้านทุกวัน วันละประมาณ 10 นาที โดยบทพูดประชาสัมพันธ์นั้น จะสร้างขึ้นโดยใช้กรอบแนวคิดของกระบวนการ ICANDO มีเนื้อหาแต่ละส่วน เช่น ขั้นตอนการสนใจก็จะนำเสนอสิ่งที่น่าสนใจให้เกษตรกรที่ฟังหอกระจายข่าวได้ทราบข้อดีของผลประโยชน์ที่ได้ของการทำเกษตรซึ่งจะกระตุ้นให้เขาเกิดความสนใจ นำเสนอขั้นตอนการคิดวิเคราะห์ว่าถ้าต้องการคิดวางแผนในเรื่องการทำตามความสนใจจะทำอย่างไรบ้าง นำเสนอขั้นตอนของการปฏิบัติที่ผู้ฟังน่าจะทำตามได้ เสนอความคิดที่คำนึงถึงการอนุรักษ์ธรรมชาติผ่านบทประชาสัมพันธ์ เสนอแนวทาง วิธีการพัฒนาปรับปรุงงานที่ทำ ตลอดจนเสนอผลที่ได้จากการทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่จะเป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรอยากจะทำพฤติกรรมตามตัวแบบที่ได้รับฟัง การศึกษาดังกล่าวประเมินผลจากการสอบถามความคิดเห็น ความพึงพอใจ

เกี่ยวกับประโยชน์ที่ได้รับฟังข้อมูล ว่าสามารถนำไปใช้ได้หรือไม่ รวมทั้งรวบรวมข้อมูลจากการขยายผลของผู้เกี่ยวข้อง เช่น การนำไปใช้ในหมู่บ้านอื่นที่นอกเหนือจากกลุ่มตัวอย่าง การรายงานถึงการได้รับความสนใจจากผู้ฟังในหมู่บ้าน จากประชาสัมพันธ์หมู่บ้านที่จัดกิจกรรมดังกล่าว (ประทีป จินฉัตร, 2545)

แม้ว่าจะมีการนำกระบวนการ ICANDO ไปประยุกต์ใช้อย่างได้ผล แต่กระบวนการดังกล่าวก็ยังคงต้องมีการตรวจสอบด้วยการนำไปวิจัยและประยุกต์ใช้ซ้ำ ๆ อีก เพื่อยืนยันถึงความเป็นไปได้และประสิทธิภาพของกระบวนการที่ชัดเจนมากขึ้น เท่าที่ผ่านมาเป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการค้นพบที่ผู้เขียนได้มีส่วนสร้างสรรค์มาเท่านั้น ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหากมีการนำแนวคิดกระบวนการนี้ไปทดสอบและใช้ทำวิจัยมากขึ้น ในอนาคต วงวิชาการด้านพฤกษศาสตร์ก็อาจจะมีการพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลขึ้นมาอีกแนวทางหนึ่งก็ได้

บรรณานุกรม

- ดุขฎิ โยเหลา. (2546). **ระบบการถ่ายทอดทางสังคมเพื่อการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะแก่แรงงานภาคการเกษตร : ศึกษากรณีจังหวัดน่าน**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ประทีป จินนี. (2545). **สื่อมวลชนกับการถ่ายทอดทางสังคมเพื่อการศึกษาคุณลักษณะและทักษะด้านการเกษตรด้วยกระบวนการ ICANDO**. ในเอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่องเทคนิคการสอนและพัฒนาคุณลักษณะและทักษะด้านการเกษตร. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ประทีป จินนี และ วิลาสลักษณ์ ชวัลลี. (2545). **หลักสูตรและคู่มือการใช้หลักสูตรการพัฒนาผู้ทำหน้าที่สื่อมวลชนท้องถิ่น ให้มีบทบาทในการเสริมสร้างคุณลักษณะและทักษะของเกษตรกร**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร. (2545). **การจัดกิจกรรมการเรียนรู้การสอนโดยใช้กระบวนการ ICANDO เพื่อพัฒนาคุณลักษณะและทักษะของนักเรียนโรงเรียนขยายโอกาส**. ในเอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง เทคนิคการสอนและพัฒนาคุณลักษณะและทักษะด้านการเกษตร. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร และคณะ (2545). **หลักสูตรสำหรับครูในการพัฒนาการจัดการเรียนการสอนเพื่อส่งเสริมให้นักเรียนโรงเรียนขยายโอกาสเกิดคุณลักษณะและทักษะของการเป็นแรงงานภาคการเกษตรที่มีคุณภาพ**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ลัดดาวัลย์ เกษมเนตร และคณะ. (2545). **ระบบ กลไก และกระบวนการพัฒนาคุณลักษณะและทักษะของแรงงานภาคการเกษตร**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยพหุศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.